

UOT-48.71.91

MEHRİBAN ŞƏMSƏDİNSKAYA*

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN BƏDİİ TİKMƏLƏRİNİN
ORNAMENTAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bütün dünya xalqlarının həyatında olduğu kimi, Azərbaycanda da hələ qədim dövrlərdən başlayaraq insanı əhatə edən əşya mühitinin bədii estetikliyinə meyl güclü idi. Bunun nəticəsidir ki, parça məmulatlarının, keramik əşyaların, bədii metal nümunələrinin, xalçaların və digər dekorativ-təbiiqə sənət nümunələrinin üzərindəki naxışlı elementlər müxtəlif ənənəvi, stilizə olunmuş yeni formalarla və yaxud xalqın kökünə bağlı səhnə elementləri ilə həmin əşyaların ornamental xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə başlamışdır.

Açar sözlər: bədii tikmə, ornament, element, parça, motiv.

Giriş. Çox qədim ornamental ənənələrin dövrümüzə qədər gəlib çatmış parçaların tərtibatındakı yüksək sənətkarlığı, rəng çaları, basma və toxuma texnikası ilə insanı valeh edir. Ornament və bəzəklərin çoxsaylı olması insanların qədim zamanlardan bəri təbiətlə ünsiyyətə meyl göstərdiklərinin sübutudur. Həmin nümunələrdə istifadə edilən əsas ornamental xüsusiyyətlər bitki, heyvan və quş aləmindən götürülürdü.

Çox qədim dövrlərdən xəbər verən stilizə edilmiş həndəsi fiqurlardan ibarət olan bəzək elementləri zə-ma-nə-mizə qədər gəlib çatmışdır. Onları bu günədək müasir parçalardan, xalça və qobelenlərdən görmək mümkünür.

XIX əsrin dekorativ-təbiiqə sənət nümunələri arasında bədii parçalar üzərində vurulan ornamentasiya xüsusiyyətləri ənənəvi elementlərin davamı kimi qədimdən gələn milli bəzək nümunələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirirdi. Bu zaman ornamentlərin tətbiqində çox zaman taxta qəliblərdən də istifadə edilərək nəbati və həndəsi naxışlara, stilizə edilmiş quş, heyvan, bir çox hallarda hətta insan təsvirlərinə də rast gəlinir. Taxta qəliblər üzərində böyük məharətlə oyulmuş rəsmlər elə sənətkarlıqla həyata keçirilmişdir ki, hətta müasir dövrümüzdə belə onlar öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Əsasən XIX əsrdən etibarən parça üzərindəki bəzəklər əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi parça ilə birlikdə deyil, basma vasitəsilə həkk olunurdu. Bədii tikmə sənəti də XX əsrin birinci yarısında el arasında ən çox yayılmış dekorativ-təbiiqə sənət nümunələri olmuşdur. Hələ XIX əsrin ikinci yarısında, Azərbaycan xalq sənətində bir qədər durğunluğun yarandığı dövrdə belə, Azərbaycana gəlmişşəyaxlar ölkənin yüksək sənətkarlıq nümunələrindən heyrana gəldiklərini qeyd edirdilər. Qeyd olunan tikmələrin əksəriyyəti başqa sənət nümunələrində də rast gəlinən nəbatat aləmindən götürülmüş naxışlarla bəzədilmişdir.

Məsələn, XIX əsrin sonlarına aid Şamaxı bölgəsində məxmər parçadan hazırlanan Quran qabının ornamentasiya xüsusiyyətləri özünün ən zərif, incə elementlərlə nəfis tərtibatını təqdim edir. Güləbətın texnikasında icra edilmiş Quran qabının uzunluğu 14, eni isə 29 sm-dir. Qara məxmər üzərinə qızılı saplarla edilmiş naxışlar stilizə edilmiş təbiətdən alınma elementlər vasitəsilə həyata keçirilmişdir. İri yarpaq motivinin zərif xırda nöqtəli haşiyələr arasından sistemli düzülüşü rombşəkilli formalar yaradaraq biri-birinin ardınca gəlir. Qara ilə qızılın harmonik ifadəsi ornament xüsusiyyətinin daha parlaq şəkildə nəzəri cəlb etməsini şərtləndirmişdir. Güləbətın texnikasında icra edilmiş digər bir Quran qabı nümunəsinin (XIX əsrin sonu, Şamaxı) tərtibat xüsusiyyətləri fərqli formalarla icra edilərək həndəsi və nəbati elementlərin birləşdirilməsində istifadə edilmişdir. Əsas hissənin ana haşiyəsi kimi kənarları nöqtəli kiçik bala haşiyəli çərçivə tikmənin üzərində romb şəkildə yerləşdirilərək, kənar və daxili bəzəklərin bir-

birinə qarışmadan yüksək effekt yaratmasına şərait yaratmışdır. Ləçəkli sadə gül formasının damalar şəklinə sistemli düzülüşü Quranqabının əsas mərkəzi hissində yerləşdirilərək, onun konar bəzəkli birlikdə dolğun ifadəsini göz önünə gətirir. Stilizə edilmiş həndəsi və yarpaq elementindən əmələgəlmiş ornamentasiya orta əsrlər dekorativ-təbiiq sənətində icra edilən bədii xüsusiyyətlərin ənənəvi cəhətlərini özündə əks etdirmişdir.

Tikmələr üzərində oxşar ornamental xüsusiyyətinin özlüyündə sistemli və ya "harmonik parakəndə" bədii həlli hər bir əşyanın təyinatından irəli gələrək özünəməxsus fərdi formalarla əksini tapmışdır. Misal olaraq, XIX əsr Quba bölgəsində alt məxmər üzərində yəndə güləbətin texnikası ilə icra edilmiş pul qabının bədii tərtibatına diqqət yetirdikdə, onun yuxarıda qeyd edilən Quran qabı ilə oxşar element quruluşuna malik olduğunu qeyd etsək də, pul qabının üzərindəgül-çiçək, yarpaq elementlərinin çərçivədə daha ciddi sistemə forması ilə deyil, bu daqlanaraq yuxarıya doğru dəyişən, sadəcə konar haşiyədən ibarət xüsusi şüxluq yaradan tərtibatını görürük.

XIX əsrin bədii tikmələri arasında yohərüstü Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində özünəməxsus bəzək formaları ilə diqqət çəkir. Bunların arasında əsrin sonlarına aid tələlduz texnikasında yaradılmış yohərüstünün bədii tərtibatı özünün orijinal rəng həlli ilə də maraq oyadır. Tikmənin yuxarı hissəsi qara mahudun üzərində ipək saplarla həyata keçirilmişdir. Burada həndəsi, nəbati və heyvan təsvirlərinin sintezindən əmələ gəlmiş kompozisiya quruluşunun effektiv formasını təqdim edir. Aşağı hissəyə nisbətən elementlərin o qədər də sıxıq yaratmaması, əsasən konar çərçivənin arasında gül və yarpaq motivlərinə ibarət ornamentasiyanın verilməsi yohərüstünün alt hissəsinin mürəkkəb və dolğun kompozisiyasının daha aydın görünməsinə imkan yaradır. Xalça elementlərinin xatırladan yohərüstünün aşağı hissəsində mərkəzi hissədə günəş təsvirlərinin insan cizgiləri ilə canlı forması müxtəlif bəzəkli arasında boyunaraq şüxluq yaradır. Atlı fiqurunun məqsədi təsviri və onların arasında pəngələrin verilməsi ov səhnələrini simvolizə edir. Bütün bunların təbiətə alınma gül-çiçək, nəbati ornamentlər arasında rəngarəng çalarlarla həll edilməsi tikmənin yüksək bədii keyfiyyətə məxsusluğunu təsdiq edir. Bala haşiyənin sadə çərçivə arasında açıq sarı, narıncı, yaşıl, qırmızı xırdə ləçəkləri xatırlatması eyni zamanda ana haşiyənin daha iri ləçəkli gül elementləri ilə həllində onun dağıntıq deyil, sistemli və harmonik ornamentasiya həllini bir daha təsdiq edir. Uzunluğu 84 sm, eni 114 sm olan yohərüstünün yüksək sənətkarlıqla icra edilməsi qeyd edilən dövr üzrə Azərbaycanca insan əhatə edən əşya mühitində belə sənətkarların xüsusi estetiklik axtarmasını, dekorativ-təbiiq sənətin bir qolunu təşkil edən bədii tikmə sənətinin inkişaf mərhələsində mühüm rol oynadığını sübut edir.

Qeyd edilənlərə daha bir misal olaraq Təbrizdə XIX əsrin sonuna aid digər bir yohərüstünü misal göstərirək. Bədii tərtibatın əjdaha və nəbati elementlərin stilizə edilmiş formaları xüsusi olaraq diqqət çəkir. Mahud, kətan və ipək saplardan hazırlanmış tikmənin mərkəzində qara fonda xoşçəmən içində güllərin, yarpaqların, ləçəklərin bir-birinə axarlı keçidi ornamentasiyanın dolğun ifadə vasitələri ilə harmoniklik yaradır. Əsasən yaşıl, sarı, narıncı, çəhrayı kimi rənglərin qarşılıqlı həlli tikmənin yüksək bədii keyfiyyətini təqdim edir.

Yohərüstünün ana haşiyəsində verilmiş qanadlı əjdaha təsvirlərinə rast gəlinir ki, bunun müxtəlif dövrlərdə fərqli mənalara daşdığı həmya məlumdur. Əvvəllər gücü, qüvvəti simvolizə edən əjdaha orta əsrlərdə artıq şər qüvvə kimi təqdim edilirdi. Lakin qeyd edilən yohərüstünün üzərində verilməmiş əjdaha təsviri təbiətə alınma elementlərlə sintezdə sadəcə estetikliyin, gözəlliyin, dolğun ornamentasiya quruluşunun təənnününə yönəli məqsəd daşıyır.

1892-ci ilə aid (Şamaxı) yohərüstünün ornamentasiya həlli digərlərdən elementlərinin fərqli kompozisiya quruluşu və rəng həlli ilə seçilir. Yohərüstünün mərkəzində xoşçəmən xırdə ləçəkli və yarpaq elementlərinin ibarət həlli tünd qırmızı yerlik üzərində alovu xatırladır. Onun

ana haşiyəsində orta əsr Azərbaycan xalçalarının üzərində tez-tez təsadüf edilən rəmzi mənə daşıyan ornament elementi qarmağa bənzər nişanın romb formalı işarələrlə sistemli düzülüşü həm mərkəzi hissənin digər hissələrdən kəskin seçilməsində, həm də ümumi olaraq mükəmməl ornamentasiya həllində böyük əhəmiyyət daşıyır. Ümmiyyətlər, bir çox elmi tədqiqatlardan aydın olur ki, əksər bölgələrdə istifadə edilən bu nişan qədim zamanlarda müəğdədə sayılan ilan və əjdahanın rəmzi olmuşdur. Qeyd edilən motiv eyni zamanda Şərqdə suyun, qaranlığın, yeraltı dünyanın simvollarına çevrilmişlər. Bu mənada simvolik mahiyyətlərə malik olan qarmaqlı romb fiqurunun yohər üstündə verilməsinin rəmzi mənə daşdığına qeyd etmək mümkündür. Doğrudur daha sonralar qarmaqlı romb işarəsi dəfələrlə Şirvan, Qazax, Qarabəgim xalça və xalça məmulatı üzərində işlənmiş və burada silsilə şəkili olaraq ornamentə çevrilmişdir. Bu mənada tikmənin üzərindəki elementin rəmzi mənə mahiyyəti ilə yanaşı, həm də yüksək bədii estetikliyə xidmət etdiyini qeyd etmək olar.

Bədii tikmələr arasında XIX əsrdə geniş yayılmış taxça qabağı, qələmkar canamaz, namazlıq, süfrə möişət əşyaları üçün nəzərdə tutulmuş qablar, divar bəzəyi, tütün kisəsi, tirmə s. kimi sənətkarlığın nəfis və yüksək tərtibatı ilə həyata keçirilmiş nümunələri sadalamaq olar ki, bunların hər birində rəmzi mahiyyət daşıyan, estetiklik güdən, və yaxud ənənəvi elementlərə əsaslanan ornamental xüsusiyyətlər böyük maraq oyadır.

Bədii tikmənin tərtibat xüsusiyyətlərinin həyata keçirilməsinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən mərhələsində sənətkarlığın bu sahədəki inkişafına təsirin bözi siyasi məsələlərlə bağlı olduğunu da qeyd etməyə əsas verir. Belə ki, bu dövrdə Qərbi Avropada, daha sonralar isə Rusiyada müasir toxuma və bəsmə maşınları meydana çıxmağa başlayır ki, bu da parça istehsalını xeyli asanlaşdırır və nəticədə qiymətlərdə böyük enmə başlayır. Azərbaycanın yerli kустar toxuculuq sənayesi xalça sənətimiz kimi mexanikləşdirilmiş yeni kapitalist sənayesi ilə ayaqlaşma bilməyərək gündən-günə geriləməyə başlayır. Təbii ki, yerli toxuculuq sənayesinin geriləyib aradan çıxmasında başqa sənət sahələrində olduğu kimi əsas səbəb rus kapitalizmi olmuşdur. Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, 1880-ci illərdə Moskva, Polşa pambıq parça manufakturaları Ağdaşda, Göyçayda, Kürdəmirdə və Azərbaycanın digər bölgələrində xammal tədarük edilərək Rusiyaya aparılır, orada parça istehsal olunub satış üçün yenidən geyiçəkdən qoruldur. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın ucqar yerlərinə də hələ kустar üsulda parça istehsal edilirdi ki, burada milli xüsusiyyətlərdə ənənənin davam etdirilərək yerli sənətkarların yaradıcılıq nümunələrində nəsilədən nəslə ötürüldüyü öz təsdiqini günümüzə gəlmiş çatmış sənət nümunələrində də tapır.

Qeyd edilən dövrdə Şamaxı və onun əsas üç kəndi olan Başqal, Müci, Zeyvədə bədii tikmə sahəsində dəyərli sənət nümunələri rəssəyə gəlməkdə idi. Həmin parçalar milli qadın geyimlərinin tikilişləri ilə yanaşı, möişət əşyaların hazırlanması üçün geniş istifadə olunurdu. Müxtəlif rəngli zolaqlar, da-ma naxışları, ot, saxə kimi bitki motivləri bu dövr parçalarının əsas bədii xüsusiyyətlərini təşkil edirdi. Misal olaraq olaraq XIX əsrə aid Şamaxı sənətkarlıq nümunəsi olan bədii tikmə özünün olduqca zəvqlü tərtibat xüsusiyyətləri ilə diqqət cəlb edir. Qaz-qaz materialından olan tikmə pilək, qaytan texnikasında icra edilmişdir. Tünd qəhvəyi yerlik üzərində əsasən qızılı saplarla işləmələr, ağ, açıq qəhvəyi-narıncı, sarı rəngin tonlarından əmələ gəlmiş element xüsusiyyətləri quş, dövd və səkkiz ləçəkli güllər, zərgərlikdə medalyonlu qadın boyunbağının forması və s.-də məharət və yüksək zövqlə istifadə olunması burada əsl zərgər işinin zəhmətindən doğan sənət əsrinin meydana gəldiyini deməyə əsas verir. Paralel olaraq üz-üzə dayanan ornamentasiya həllində simmetrik təvəllərin güzgü kimi bir-birini əks etdirməsinə demək olar ki, əsas olaraq bütün tikmələrdə görə bilirik. Burada səkkizləçəkli çiçəklərin arasında quş motivləri sanki canlanan təbiəti əks etdirərk məqsədi daşıyır. Tikmənin yuxarı hissəsində açıq üç künc formanın mərkəzindən qadın silsiləsinə xatırladan bəzəyin ətrafında əmələ

gətirdiyi mərkəzi hissədə medalyonun təsviri verilmişdir. O, nəbəti elementin çiçək motivləri əsasında formalaşdırılaraq nəfis görkəmi ilə parçaya fərqli bir estetiklik bəxş edir. Ara sahədə "Həyat ağacı"nın rəmzi mənasını daşıyan lələnin tərənnümü medalyon mərkəzdən yuxarıya doğru iki dəfə təkrarlanır.

XIX əsrin sonlarına aid Basqalda icra edilmiş qanovuzun bədii tərtibatı isə tamamilə fərqli üslubda həll edilmişdir. Al-əlvan rənglərdən olan ipək parçanın yaradılması hələ XIV əsrdən başlayaraq Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Basqalda xüsusi inkişaf etdirilən bu sənət növünə parlaq misal olan nümunələrdən birinin sadə lakin rəng həlli ilə diqqət çəkən ornament xüsusiyyətləri böyük maraq oyadır.

Nəticə. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan faktlar bir daha onu deməyə imkan verir ki, doğrudan da Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənət sahəsi həmişə müxtəlif formalı, özünəməxsus mənə kəsb edən sadə və mürəkkəb bəzək elementləri ilə zəngin olmuşdur. Yaranma tarixi çox qədimlərə gedib çıxan bu ornamentlərin də çox hissəsi təbiətdə, xalqın real həyatında mövcud olan əşyaların stilizə olunmuş formaları və ya sadə xalqın təmiz fantaziyasının məhsulu olaraq günümüzə qədər öz aktuallığını saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rasim Əfəndi. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı: İşiq. 1976.
2. Əliyeva H.M. XIX – XX əsrlərdə Azərbaycan bədii parçaları. Bakı, 1972.
3. Бабичева Н. История художественно-материальной культуры. Л; 1987.

**Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının dissertantı
e-mail: sha_meri@hotmail.ru*

Mehriban Shamsaddinskaya

ORNAMENTAL FEATURES OF AZERBAIJAN ARTISTIC EMBROIDERY OF THE XIX CENTURY

The article tells about the features of artistic embroidery of the XIX century, the ornament, which is one of the branches of decorative and applied arts in Azerbaijan. The development of capitalism in this period, contributing to the creation of new technical equipment, had a negative impact on many spheres of folk art, including the creation of artistic embroidery. However, despite some backwardness in this branch of art, in remote areas of Azerbaijan, the ornamental features of handicraft past have been preserved, the traditions and fundamentals of which were handed down from generation to generation. At this time, the basis of the ornamental features of artistic fabrics were zoomorphic motifs, floral patterns, and hunting scenes, widespread in the life of many nations.

Keywords: *artistic embroidery, ornament, element, fabric, motif.*

Мехрибан Шамсадинская

ОРНАМЕНТАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫШИВКИ XIX ВЕКА

AXTARIŞLAR • RESEARCHES • ПОИСКИ

Статья повествует об особенностях художественной вышивки XIX века, орнамент, являющейся одной из отраслей декоративно-прикладного искусства Азербайджана. Развитие капитализма в этот период, способствующее созданию нового технического оборудования, оказало негативное влияние на многие сферы народного искусства, в том числе и на творчество художественной вышивки. Однако несмотря на некоторую отсталость в этой отрасли искусства, в отдаленных районах Азербайджана сохранились орнаментальные особенности прошлого кустарного ткачества, традиции и основы которых передавались из поколения в поколение. В это время основу орнаментальных особенностей художественных тканей составляли зооморфные мотивы, растительные узоры, и сцены охоты, широко распространенные в быту многих народов.

Ключевые слова: *художественная вышивка, орнамент, элемент, ткань, мотив.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: *İtkin variant 29.03.2019
Son variant 24.06.2019*

AXTARIŞLAR • RESEARCHES • ПОИСКИ